

УКРАЇНЬСЬКА НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА КНИГА ПОЧАТКУ XX СТ. ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Досліджено формування та функціонування української науково-популярної книги початку XX ст. як «моделі соціуму» та «моделі для соціуму».

Ключові слова: українська науково-популярна книга, соціальне управління, соціальна інформація, соціальна практика.

Исследовано формирование и функционирование украинской научно-популярной книги начала XX в. как «модели социума» и «модели для социума».

Ключевые слова: украинская научно-популярная книга, социальное управление, социальная информация, социальная практика.

It has been investigated forming of the Ukrainian popular science book at the beginning of the 20th century as a «model of socium» and a «model for socium».

Key words: ukrainian popular science book, social management, social information, social practice.

Актуальність теми полягає в тому, що українська науково-популярна книга як соціо-культурний феномен не була предметом комплексного дослідження українських учених.

Як інструмент соціального управління інформація виконувала й виконує певні специфічні функції. Вона не просто несе певний зміст, але й відображає ті сторони буття, які привертають увагу соціуму, а також увесь спектр (або ж його частину) думок щодо актуальних соціальних проблем, містить у собі (у явному вигляді або потенційній формі) оцінку, надану різноманітними суб'єктами тим чи іншим аспектам дійсності. Зрештою, соціальна інформація є головною детермінантою соціальних змін. Зважаючи на це, стає можливим сформулювати її функціональне визначення. Соціальна інформація — система сукупних даних (повідомлень), які є одночасно метою і детермінантами соціальних перетворень тією мірою, в якій вони (дані) відповідають очікуванням суб'єкта соціальної дії і містять необхідний та достатній матеріал для реалізації його потреб.

Цим твердженням зумовлені вимоги, яким має відповідати соціальна інформація. Вона, по-перше, повинна бути доведена до суб'єкта, у зв'язку з чим циркулювати тими каналами, до яких суб'єкт має доступ. Іншими словами — бути доступною. По-друге, вона має бути виділена суб'єктом з усього потоку доступної йому інформації, тобто соціальна інформація повинна привертати увагу; інтерпретуватися суб'єктом, тобто однозначно витрактовуватися ним за допомогою інформації про навколишню дійсність. Зрештою, соціальна інформація повинна змушувати суб'єкта до соціальної дії, тобто містити (в явній чи неявній формі) змушувальний мотив (мотиви). Остання вимога є

визначальною, оскільки соціальна інформація з необхідністю та достатністю реалізується тільки в процесі організаційно-перетворюючої діяльності суб'єкта. За рамками соціальної творчості інформація може виконувати різноманітні функції: слугувати здобуттю знань про навколишню дійсність, орієнтації в ній, використанню для мети суб'єкта наявних закономірностей. Водночас реалізація цих функцій інформації не зумовлює до соціальних перетворень, якщо немає мотиву (ідеї) цих перетворень. Українська науково-популярна книга аналізованого періоду, як свідчать результати дослідження, маючи у своєму змісті соціальну інформацію, стала відображенням тогочасної соціальної практики, яка, відкриваючи найзагальніші закономірності історичного процесу, позначилася в культурі суспільства та слугувала меті перетворення соціального буття.

Ще М. М. Куфаєв наголошував, що з точки зору історії книга — «явище віків і тисячоліть» і є осередком думки та слова людини, поданих разом і виявлених видимими знаками [4, с. 3].

Звернення до української науково-популярної книги початку ХХ ст. зумовлене зацікавленням нею не тільки як соціокультурним феноменом, але і соціальною пам'яттю, що відображає динаміку смислів у часі.

Крім книгознавчих праць, використано дослідження українських соціологів, зокрема в галузі соціології культури й освіти (А. Ручки, Н. Победи, Н. Костенко, В. Бакірова, І. Попової).

Мета статті — дослідити формування та функціонування української науково-популярної книги початку ХХ ст. як «моделі соціуму» й «моделі для соціуму».

Розуміння процесу культурних змін у будь-яких верствах суспільства зумовлює необхідність вивчення механізмів соціальної пам'яті. Під час дослідження виникнення та розповсюдження української науково-популярної книги і вивчення феномену пам'яті в рамках міждисциплінарного аналізу склалося загальне уявлення про те, що в житті суспільства пам'ять як «колективний субстрат» існує поза індивідуальним рівнем; пам'ять — не стільки історична, скільки культурна конструкція.

Книжкове буття як сукупність процесів створення і використання творів писемності та друку діяльнісно наявне в усіх сферах людської культури, цивілізації, суспільному й особистому житті.

Якщо розглядати науково-популярні видання з позиції викладення в них інформації, то, насамперед, слід згадати властиву їм універсальність тематики. Вони присвячені майже будь-якій галузі знань науки, техніки, літератури, мистецтва. Причому постановка та вирішення проблем, що розглядаються, доволі різноманітні.

Так, І. Франко, аналізуючи «Южнорускую літературу» згаданого періоду, наголошував, що останні роки ХІХ та початок ХХ ст. були часом значного піднесення та поживлення, адже молоді діячі розширили горизонт літературних і наукових інтересів; створено спеціальні

організації для наукової та літературної роботи, пом'якшилися цензурні умови, головним чином до науково-популярних видань. Кращими популяризаторами І. Франко вважав Є. Чикаленка («Розмови про сільське господарство»), Бориса Грінченка і Марію Загірню (біографії видатних українських і зарубіжних діячів — Стефенсона, Вашингтона, Сократа, Лінкольна) та ін.

Як позитивне явище описує письменник те, що серії популярних видань виходять друком у Чернігові, Харкові (за ініціативи Гната Хоткевича), Черкасах і Києві, а Санкт-Петербурзьке благодійне товариство для видання популярних книг опублікувало й добре опрацьоване «Бджільництво» Немоловського, метеорологію Русова й інші популярні книги. Саме ці видання поширювалися в значній кількості, і не десятками, а сотнями тисяч примірників, «отже маса народу почала відчувати потребу в книзі рідною мовою» [9, с. 152].

Як зазначав у 1898 р. невідомий автор виданої в Чернівцях невеликої праці, український народ поділений між двома державами: російською та австрійською. Різний внутрішній лад цих двох держав поставив частини українського народу в неоднакове становище — менша користувалася правами австрійської конституції, а більша підлягала російському самодержавству. Саме тому, на його думку, потрібно було, «щоб скрізь панувала наша мова, щоб слуг не брати не інакше як з народу рідного українського; скласти каталоги підручників на нашій мові, дитячої літератури, найкращих українських книжок для інтелігенції та список українських книжок про Україну для народу» [1, с. 12].

Саме в кінці XIX ст. цензурний тиск щодо українських видань дещо послаблюється. У Чернігові розпочинає свою роботу у видавничій галузі Борис Грінченко: до 1901 р. вийшло друком 50 книг накладом 5–10 тис., серед яких твори Т. Шевченка, М. Коцюбинського, Г. Гребінки, Ю. Федьковича й інших письменників, серія науково-популярних книг [8, с. 8].

Наступного року в Києві відкрито видавництво «Вік», яке до 1905р. видало у світ 82 книги накладом 325 тисяч примірників.

У 1898 р. в Петербурзі «Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг» розпочало видання великої серії книг науково-популярного змісту українською мовою — вийшло друком близько 80 назв книг накладом понад 1 млн [8, с. 8].

Пожвавила свою роботу і друкарня «Киевской старины». Після революції 1905 р. в Україні виникли видавництва, які спеціалізувалися на народницькій та революційній літературі («Праця», «Боротьба», «Вперед»), а також приватні видавництва.

Однією з найяскравіших сторінок в історії видавничої культури, історії української культури загалом є діяльність численних громадсько-освітніх товариств «Просвіта». Незважаючи на різні періоди їх виникнення та діяльність у різних регіонах, суспільно-політичні умови, «Просвіти» об'єднували не лише спільна назва,

однакові статuti, але й принципи та засади діяльності, спрямовані на залучення широких верств українського народу до вивчення рідної мови, надбань національної та світової культури, освіти, знань.

У 1908–1910 рр. за розпорядженням І. Столипіна закрито осередки «Просвіти». Виправдовуючи самого себе, він у зверненні до Сенату стверджував, що «три основні гілки східного слов'янства і походженням і мовою не можуть складати одного цілого» [10, арк. 6].

Слід зазначити, що після 1905 р. товариства «Просвіти» засновано в різних регіонах України: Києві, Катеринославі, Миколаєві, Одесі, Чернігові. Загалом відомо про існування на той час 40 осередків «Просвіти» [12, с. 54].

Активно друкувало науково-популярні публікації на початку ХХ ст. «Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг». Так, у 1902 р. на підсумковому засіданні товариства оголошувалося, що до його правління надійшло 8 рукописів, зокрема 3 — із сільського господарства і 5 — з медицини й гігієни, серед них 2 вже дозволені цензурою до друку. Далі йшлося, що «правление признало полезным отпечатать не ожидая результатов конкурса (який оголошувався на видання Благодійного товариства загальнокорисних і дешевих книг — М. Л.) (№ 9 и 10 по порядку изданий), 2 были представлены до рассмотрения в цензуру, которою не дозволены к печати, остальные рукописи совместно с отпечатанными уже Правлением брошюрами были переданы на просмотр по принадлежности двум комиссиям» [7, с. 9].

Нині достеменно відомо про нищення українського слова, що було надзвичайним фактором приниження його національної культури. Однак за сприятливих умов українська книжка знаходила дорогу до читачів. Особливо після першої революції 1905 р. кількість книг українською мовою значно збільшилася. Як зазначалося в Записці імператорської Академії Наук, вона не може «не признать, что цензурные стеснения малорусского печатного слова, начиная при этом только с 1863 года, не были вызваны какими бы то ни было угрожающими единству России стремлениями малорусского народа или его интеллигенции» [6, с. 6].

На думку чиновників Академії, саме ці заборони викликали «неестественный рост малорусской литературы в Галиции». До того ж, як зазначалося далі в цьому документі, «эти правительственные распоряжения нарушают интересы сельского населения Малороссии; распространение книг духовно-нравственного содержания задерживают отчасти полным незнакомством, отчасти недостаточным знакомством малороссов с великорусским книжным языком. Это весьма невыгодно отражается на интересах всего русского народа» [6, с. 71].

Особливо значне збільшення української книжки відбулося після революції 1917 р., коли для українського народу відкрилися широкі перспективи культурно-національного розвитку. Незважаючи на складні технічні умови військового часу, брак організованого для цієї

мети фінансового капіталу, зусиллями самого населення кількість назв українських друкованих книг збільшилася в 1917 р. до 747, в 1918 — до 108 і навіть ще в 1919 р. за інерцією до 665 [5, с. 7].

У кінці XIX — на початку XX ст. внаслідок стрімкого розвитку науки і техніки в культурному процесі виникла своєрідна ситуація. Упродовж життя одного покоління сформувалися не тільки нові галузі науки та виробництва, а й соціальні верстви, значно зріс інтелектуальний потенціал суспільства. Більші можливості для культурного піднесення виникли внаслідок удосконалення матеріальної бази культури. У суперництві й співпраці митці шукали істину та високе призначення людини, створюючи підвалини для культури XX ст. [2, с. 177].

Щодо видавничої діяльності науково-популярних видань, то в Києві зусиллями В. Винниченка, Ю. Тищенко і Л. Юркевича в 1907 р. було засновано видавничу спілку «Дзвін», а В. Король-Старший, М. Синицький та П. Петрушевський створили видавниче товариство «Час» (1890). Друкувалися і твори «красного письменства».

Видавництво «Лан» у Києві здійснювало видання науково-популярних книжок для народу (дітей, юнацтва) за редакцією Ю. Тищенко, а також опублікувало коротку географію С. Рудницького. У товаристві «Криниця» друкували твори українських учених, письменників, зокрема було здійснене повне видання «Кобзаря» Т. Шевченка, «Чумацький дух» і «Шевченко, українофіли та соціалізм» М. Драгоманова. Крім зазначених, у Києві діяли видавництва: «Ранок», «Наша кооперація» й ін.

У цей період створювалися видавничі осередки й поза межами Києва, в різних регіонах України. Зокрема, в Кам'янці-Подільському розпочало діяльність видавництво «Дністер», у якому виходять друком брошури, присвячені питанням сільського господарства, твори «красного письменства».

Видавництво «Всесвітня бібліотека», яке очолював Іван Калинович, український бібліограф, видавець, перекладач, громадський діяч, друкувало просвітньо-популярні брошури й переклади творів красного письменства. Власне, він своєю працею довів і неодноразово наголошував, що видання найрізноманітніших книжок — це завжди картина духовного життя народу, його прагнень, а письменство — «се певного роду покажчик думок і змагань даного громадянства», «ширення національної культури» [11, арк. 47].

Іван Калинович, як засновник видавничої спілки «Всесвіт» (м. Борислав на Львівщині) й організатор її роботи, працював у ній редактором, добре розумів значення та підготовку до друку різних видань українською мовою. У жовтні 1917 р. п'яте засідання дирекції видавничої спілки визначило, що від початку свого існування вона опублікувала 16 номерів: 10 книжок, 9 з яких — оригінальні твори, 2 — переклади, 3 з них — з німецької мови, 3 — з французької, 2 — з російської, 2 — з грецької. Закінчували на цей час передруковувати

«Огляд римської історії» Тараса Франка та «Два цикли оповідань» Ю. Кміта і багато інших.

Науково-популярну книгу, власне, її виникнення в кінці XIX — на початку XX ст., зумовили практичні потреби суспільства. Зрештою, про неї можна говорити як про поліфункціональну — таку, що містила наукові факти, навчала, надавала поради практичного змісту, виконуючи при цьому і своєрідну метафункцію — демонструвати рівень рідної української мови. А здобутки сучасної науки потрібно було популяризувати доступними для масового читача засобами як явище універсального змісту.

На час діяльності видавництва «Вік» припадає й заснування видавництва в Харкові під керівництвом Гната Хоткевича. Початково гурток зацікавленої у видавничій діяльності молоді опублікував першу книжку в 1897 р. До 1903 р. вже надруковано 14 книжок переважно «красного письменства» накладом 70 тисяч примірників.

Цікавою та плідною в аналізованій період була видавнича діяльність Я. Оренштайна, відомого діяча української книговидавничої справи, засновника й власника «Галицької накладні» в Коломиї (1903–1915 рр.) та «Української накладні» в Берліні та Лейпцигу (1919–1923 рр.) з філіями «Українське видавництво» в Катеринославі та «Ukrainian Publishing» у Філадельфії (20-і рр.).

А вже в 1902 р. в Чернівцях починає виходити друком так звана «Крейцарова бібліотека», в серіях якої публікувалися книги для дітей. Існувала вона до 1908 р. Редакторами в ній у різний час працювали Х. Карбулицький, І. Синюк, І. Ілюк, Д. Пігуляк. У Львові ж для релігійного виховання дітей коштом отців Василіян виходив друком місячник «Малий місіонарчик», засновником і редактором якого був В. Березовський.

На початку 1906 р. спостерігається надзвичайне збільшення кількості українських видавців. Якщо до 1906 р. їх було 4, то в 1906 р. розпочали роботу ще 4, в 1907 — 3, в 1908 — 6. Наприклад, у Чернівцях у 1905–1911 рр. виходила друком «Народна бібліотека» — серія популярних книжечок, що друкувалися місячними випусками. Редагував їх спочатку М. Грабчук, а з 1907 р. — Л. Когут. У 1909–1928 рр. активно діяла Українська Спілка вчителів в Коломиї, що друкувала народні історичні читанки, фольклорні публікації, збірки колядок та ін. і мала свою книгарню, а в Кам'янці-Подільському в 1911 р. створене видавництво «Дністер», яке спеціалізувалося на друковій кооперативних брошур і проіснувало до 1920 р. У Києві в 1909–1914 рр. діяло видавництво популярних книжок «Лан» (редактор Ю. Сірий (Тищенко)), що друкувало книги для дітей та юнацтва. Двома роками пізніше тут же в 1912 р. створене інше видавництво — «Криниця», що до 1917 р. публікувало дешеві книжечки та серію «Музична бібліотека» за редакцією О. Кошиця.

Щодо видавництва Б. Грінченка, то на початку XX ст. воно припинило свою діяльність у Чернігові й поновило її в 1906 р. в Києві.

За 1906–1908 рр. тут надруковано 17 книжечок загальним накладом 60 тисяч примірників, серед яких книжки бібліотеки «Молодість», переклади драм і комедій світових драматургів.

Провадило активну видавничу діяльність у Києві й приватне видавництво Є. Череповського, що опублікувало 24 книжки, серед яких антологія за редакцією Б. Грінченка «Досвітні огні», п'ять томів творів І. С. Левицького, граматики та читанки. Усього ж у цьому видавництві вийшло друком близько 100 тисяч примірників книг.

У 1906 р. активно працювали й інші видавництва — «Ранок» (І. Самоненко, О. Коваленко) та приватне І. Самоненко. Серед видань «Ранку» — 7 книг М. Драгоманова, зокрема «Старі хартії вільності», «Рай і поступ», «Заздрісні боги», «Швейцарська спілка», «Про волю віри», «Євангельська віра в старій Англії», М. Лозинського «Польський і руський революційний рух і Україна» й ін. Загальний наклад видань цього видавництва становив близько 400 тисяч примірників. У 1906 р. розпочала свою діяльність київська «Просвіта», що за три роки видала друком 25 книжок кількістю 150 тисяч примірників, здебільшого науково-популярних.

Пізніше, в 1907 р., виникло три видавництва — одеська «Просвіта», в Полтаві — «Рідна хата» та «Український учитель». Якщо одеська «Просвіта» до 1909 р. видала тільки 2 книжки, а «Рідна хата» — одну, то видавництво «Український учитель» до цього ж періоду — 16, серед яких книги навчального змісту (граматика, арифметика, збірник для дітей «Світло»), а також популярна астрономія С. Черкасенка, «Про людське тіло» Корольова, «Про книги» Грінченка, «Який був лад в Афинській державі» М. Загірної, «Білоруси та їх відродження» Доманицького — усього 10 тисяч примірників.

Надзвичайно важливою та плідною була видавнича діяльність товариства «Сільський господар»: виходили друком двотижневик «Господарська часопись», «Бібліотека Сільського господаря», що з 1910 р. опублікувала 27 брошур. Друкувало це товариство і двотижневик «Сільський господар» з 1926 р., місячний «Український пасічник» з 1928 р. (редактор М. Боровський).

«Українська політична бібліотека» — видавництво, організоване в 1914–1917 рр. у Відні М. Залізником, публікувало книжки та брошури політичного і соціального змісту. Ці видання поширювалися серед російських військовополонених в Австрії та пересилалися в Україну. А в Києві в 1918 р. утворився видавничий та книготорговельний орган «Книгоспілка» (Український кооперативний видавничий союз), очолюваний М. Стасюком, що спеціалізувалися на виданні науково-популярних книг. У 1923 р., відновлюючи свою роботу, «Книгоспілка» мала свої філії в Києві й Одесі (М. Кочеровський, С. Титаренко).

У 1922 р. П. Кукурудза, український видавець, редактор, педагог, заснував в Ужгороді власне видавництво та крайову бджолярську спілку. З 1923 р. він почав видавати місячний журнал «Пчолярство»

(1923–1926 рр.) та «Підкарпатське школярство» (1923–1926 рр.); при першому журналі видавав «Бібліотеку», «Новинки пчолярства», а при другому — дитячий додаток журнал «Пчїлка».

На цей же період припадає діяльність Українсько-руської видавничої спілки (назва з 1922 р.), заснованої ще в 1898 р. у Львові з ініціативи М. Грушевського, котрий був водночас її головним директором. Метою її було видання творів українських письменників, перекладних творів світової літератури і науково-популярних книг. Головними редакторами свого часу тут були І. Франко та В. Гнатюк.

Підсумовуючи, наведемо думку із журналу «Книгар» за 1917 р., у якому написано, що українська книжкова продукція в передвоєнні часи (перед 1914 р.) посідала шосте місце серед народів, котрі населяли царську Росію, вже тому, що українців уважали неблагонадійними, а мови їхньої «не было, нет и быть не может» [3, с. 23]. Відповідно, під час усеросійської революції «розвинулася і наша книжкова продукція, що явилася найвиразнішим показником національного всеукраїнського життя», а різні біржові спекулянти «стали також підсувати незрячим читачам замість справжньої літератури макулатуру» [3, с. 23]. Та, як зазначалось у газеті «Голос друку», вона (видавнича і книжкова справа — М. Л.), не могла бути вилучена з кола революції і «водночас підпала всім змінам соціального землетрусу, всім ударам по продукції і економічній скруті суспільства. Революція порушила спокій храму науки і книги» [3, с. 31].

На думку сучасника, можна сказати, що наукові знання посіли особливе місце в українській культурі. Свідомо мислячі люди прагнули засобом науково-популярної книги відповісти естетичним і практичним потребам суспільства.

Отже, передумовою виникнення науково-популярної книги як у XIX ст., так і на початку XX ст. стала соціальна потреба в ній, як основному інструменті суспільної комунікації. Вона була своєрідною «моделлю тогочасного соціуму» та «моделлю для соціуму», оскільки стала дієвим чинником культурних і громадських перетворень. Адже еволюція науково-просвітницької діяльності найчастіше пов'язана з історичними етапами розвитку науки та техніки і ширше — із соціокультурними умовами й виробничими відносинами, що домінували в суспільстві.

Існування української науково-популярної книги як одного з видів літератури відображало динаміку соціальних відносин, з одного боку, зазнаючи їх впливу, а з іншого — впливаючи на них. Нині ці видання — складова соціальної пам'яті, адже остання — це сукупність наукових знань, ідей, концепцій і теорій, а також репрезентацій, що складаються стихійно: символів, знаків та знакових систем, і значень — тобто семіосфера, в якій індивіди, соціальні групи і спільноти відтворюють свій рух у часі та просторі.

Список літератури

1. Гадки про українців. — Чернівці, 1892. — С. 1, 11, 12.
2. Історія української та зарубіжної культури: навч. посіб. за ред. проф., докторів істор. наук С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. — К. : «Вища школа», «Знання», 1999. — 321 с.
3. Книгар. — № 1. — К., 1917. — С. 23.
4. Куфасєв М. М. Книга як поняття й предмет науки та бібліографія як фундаментальна наука про книгу (Розділ з філософії книгознавства) / М. М. Куфасєв. — К., 1925. — С. 3.
5. Лотоцький О. Українська книга. Виставка книжкової культури при міжнародному з'їзді бібліотекарів і приятелів книги в Празі / О. Лотоцький. — Прага, 1926. — С. 7.
6. Об отмене стесненій малорусского печатного слова // Записка императорской Академии наук. — СПб., 1910. — С. 6.
7. Отчет благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг за 1902 год. — СПб., 1903. — С. 9.
8. Україномовна книга. Бібліографічний покажчик. 1808–1923. — К., 1996. — С. 8.
9. Франко І. Зібрання творів у 50-и томах / І. Франко. — Т. 41. — К. : Наук. думка, 1984. — С. 152.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі — ЦДІАУ у м. Львові). Ф. 154, Оп. 2. Спр. 14679. — С. 6.
11. ЦДІАУ у м. Львові. — Ф. 309. Оп.1. Од. зб. 1393 Арк. 47.

Надійшла до редколегії 25.12.2012 р.